

# **Bajardi: 2-14 TJBAKT guruh tolibi Abdullayev Mirshod.**

Жадидчиликнинг асосида

Режа:

- 1. Жадидчилик ҳаракатининг моҳияти, максоди ва йўналишлари.*
- 2. Жадидчилик ва ижтимоӣ-сиёсий ҳаракатчилик.*
- 3. Тошкент қўриқлари йўлида иттиҳод ва таракқий*
- 4. Жадидлар ва уларнинг давлат думасидаги сиёсий фаолияти.*
- 5. Жадидларнинг маҳаллий жамиятлари ва уюшмалари.*

**Кириш**

Жадидчилик Туркистонда 19 асрнинг охирларида майдонга келган, 20 аср бошларида шаклланиб, киска муддатда ўзининг хадди аълосига кўтарилган, 1917 йилги большевиклар тўнтаришидан кейин ҳам социалистик диктатура ўрнатилгунга қадар ўз мавқе ва йўналишини сақлаб қола олган ижтимоий ҳаракатдир. У ижтимоий турмушнинг барча жаҳалларини қамраб олган эди. Муболағасиз айтиш мумкинки, мазкур даврда юзага чиққан на сиёсий, на маданий бирор ҳодиса йўқки, унинг эътибор ва таъсир доирасидан четда қолган бўлсин.

«Жадидчилик»нинг асосида «жадид» сўзи ётади. «Жадид»нинг маъноси «янги» демакдир. У шунчаки «янги» ё бўлмаса, «янгилик тарафдори» дегани эмас. Балки «Янги тафаккур», «янги инсон», «янги авлод» сингари кенг маъноларни ўзида мужассам этган. Истилохнинг кириб келиши Исмоилбек Гаспрали (Гаспринский) очган янги мактаб номи билан боғлиқ. У ёзади: «...1884 санаси Бокчасаройда бир мактабни «усули жадид»га қўймиш эдим»<sup>1</sup>. Бу бошланиши эди. Истилохнинг мазмуни мактаб доирасида қолмади, албатта.

Абдулла Авлонийнинг «Таржимаи ҳол»идан: «Шул замонда (1894—1904 йиллар кўзда тутилади О.А) ерли халқар орасида эскилик-янгилик қадим-жадид жанжали бошланди. Разит уқитувчиларни мулалар «жадидчи» ном билан атаб эдилар»<sup>2</sup>. Жадидлар Усмонли Туркиядаги «Ганч (ёш) турк», «Ганч усмонли» таъсири билан «Ёш бухороликлар», «Ёш хиваликлар», «Ёш туркистонликлар» деб ҳам номландилар. Биринчи икки ном расмий ташкилот даражасига кўтарилди.

Демак, жадидчилик ҳурлик, озодлик учун кураш ҷамиятнинг бош мақсадларидан қилиб белгилангани маълум бўлди.

### **1. Жадидчилик ҳаракатининг мақсади, мазмуни ва моҳияти**

Жадидчилик оқим эмас, ҳаракат. Ижтимоий, сиёсий. маърифий ҳаракат. Яқингача ҳам у фақат маърифатчилик ҳаракати деб қелинди. Бу атайлаб қилинган эди. Мақсад — жадидчиликнинг доирасини торайтириш, социалистик-коммунистик мафкурадан бошқаси кенг халқ онгини қамраб олиши, эгаллаши мумкин эмас, деган сохта тушунчанинг асорати эди. Аслида эса:

1) ҷамиятнинг барча қатламларини жалб эта олди. Ўйғониш мафкураси бўлиб хизмат қилди;

2) мустақиллик учун кураш олиб борди. Унинг ғайрат ва ташаббуси билан дунё кўрган Туркистон мухторияти бу йўлдаги амалий ҳаракатнинг дастлабки натижаси эди;

3) маориф ва маданиятни, матбуотни ижтимоий-сиёсий мақсадларга мослаб чиқди.

---

<sup>1</sup> И. Гаспрали. Раҳбари муаллимин еқн муаллимларга йулдош.. 1998 й. 4-бет.

<sup>2</sup> Абдулла Авлоний. Танланган асарлар, 2-жнлд. Т., "Маънавият". 1998 й, 288-бет.

Туркистондаги жади́дчи́лик XIX асрнинг 80-йилларида Русия мусулмонлари, хусусан, Кавказ ва Волга буйида ёйилган шу номдаги тараккийпарварлик харакатининг бевосита таъсири ва самараси сифатида дунёга келди. Бунда юкорида номини зикр этганимиз Исмоилбек Гаспралининг «Таржимон» газетаси (1883) ва у асос солган «усули жади́д» (иккинчи номи «усули савтия») мактаби (1884) хал килувчи рол ўйнади<sup>3</sup>. Шунингдек, биздаги XIX асрнинг бошларидаги эски мактаб-мадраса тизимидан норозиликлар, тараккиётга тўсик бўла бошлаган

«Жади́д» атамаси Туркияда XX аср бошидаги адабиётга, унинг ҳам биргина йўналишига нисбатан ишлатилади. Шунингдек, «Русия жади́дчили́ги» ўзимизда эса, «Бухоро жади́дчили́ги», «Туркистон жади́дчили́ги» деган атамаларни учратамиз. Бизнингча, ҳаракат умумий, кўринишлар конкрет бўлгани учун фаркли, моҳият битта — янгиланиш. Бу турли жойда турлича шаклда намоён бўлди. Масалан, Туркияда 1839 йилдаги машҳур Мустафо Рашид Пошо томонидан ёзилиб, Гулхона майдонида эълон этилган ва тарихга «Гулхонаи хатти Хумоюн» номи билан кириб, «Танзимот»ни бошлаб берган давр ҳам, бизча, янгиланишдир — жади́дчи́ликдир.

Туғри, у асосан, ғарблашишни тамал килиб олган эди. Шунинг учун ҳам кўп ўтмай, бунга карама-карши равишда «туркчи́лик», «усмончи́лик», «исломчи́лик», «турончи́лик» каби миллий ғоялар ўртага ташланди. Овруполашиш бизда ҳам жади́дчи́ликнинг муҳим хусусиятларидан бўлган. Чор ҳукумати бундан маҳаллий халқни Руслаштириш йўлида фойдаланди ҳам. Лекин мезон маҳаллий халқнинг ўз дини ва эътиқодини дахлсиз қолдириш, Оврупо илм-фанини шуларнинг муҳофазасига хизмат қилдириш учун бу ерда ҳам кураш кетди. Туркчи́лик, исломчи́лик, маҳаллий ўзбекчи́лик қаби́ларнинг бу ерда ҳам майдонга келиши бежиз эмас. Аслида, бизнинг жади́дларда фикр ва ғоя жуда кучли. Мана, масалан, Дукчи Эшонни олинг. У куч, зўрлик билан мустақилликка эришиш тарафдори. У ҳам жади́д дин ислохотчиси. сиёсий курашчи. Жуда кўп жади́дларимиз уни рад этдилар. Бир қатор жади́дларимиз онгли суратда советлар билан ҳамкорлик қилдилар, коммунист бўлдилар. Бу билан ҳам ҳисоблашмоқ керак. Бу ҳол, айниқса, мустақиллик учун олиб борилган курашда яққол кўринди. Бу борада 3 йўлни қузатиш мумкин:

1. Русияга тобеликдан зўрлик билан қутулиш, куч билан истиклол олиш (Дукчи эшон кўзғолони, 1916 йил мардикорлик ҳаракати, истиклолчи́лик ҳаракати).

2. Муроса йўли. Руслар ёрдамида маърифатга эришиш. Маърифат масаласида ҳақ-ҳуқуқ олиш, миллий хусусиятларни тиклаш (И. Гаспдали, М. Бехбудий).

3. Ҳамкорлик йўли. Чор маъмурлари, сўнг эса Шўро ҳукумати билан бирга уларнинг дастурларида қатнашиш ва имкон бўлиши билан мустақилликни қўлга

---

<sup>3</sup> Мунавварқори Туркистон жади́дларининг янги мактаб борасидаги фикрлари асосан «Таржимон» орқали шаклланиганини алоҳида таъкидланди

олиш. Бунинг учун маълум тайёргарлик кўриб бориш (Мунаввар Кори. Хамза, Авлоний).<sup>4</sup>

Нихоят, биздаги жади́дчи́лик Кавказ, Волгабуйи, Туркиядаги жади́дчи́ликка нисбатан анъаналарга кўпроқ боғланиб қолган, умумоврупо ижтимоий-маданий жараёнига тортилиш даражаси кийинроқ кечган жади́дчи́лик. Бизда ҳар бир янгиликнинг кириб келиш жараёни ғоят оғир кечган. Мана шу хил аслий хусусиятларимизни англаш ва англатишда зиёлилар зиммасига жуда катта масъулият юклатилган эди. Тарих шунчаки хабардор бўлиш учун ўрганиб қўйилмайди. У ойна, ибрат, тарбия воситаси бўлмори керак эди. Лекин уларни олдин билмоқ, керак, кейин қандай тиклаш масалаларини уйламоқ, лозим.

Иккинчидан, биргина тарих билан чекланиб бўлмасди Ундан келиб чиққан ҳолда замон эҳтиёжига жавоб бермоқ лозим эди. Миллий мафкура концепцияси миллатнинг аслий хусусиятларидан келиб чиқмоғи ва унинг табиати, ақлу тафаккури, эҳтиёж-зарурати, имконияти қабилаарга мутаносиб ғоялар асосига қурилмоғи лозим эди. Миллий идеалларимизни белгилаш лозим эди. Унутилган миллий қахрамонларимизни, фан дохийлари, дин дохийлари, ҳарб дохийларини, машҳури жаҳон шоирларимиз, ижодкорларимизни таниш ва танитиш керак эди... Улар миллатга ҳос ақлу заковатини, сабру тоқатни, ғайрат-шижоатни, завқ-шавқини ўзларида намоён этган эдилар. Қадриятлар (дин-диёнат, урф-удум, маросимлар), тарих ва тарихий шахслар. Улар қутарган адолат байроғи миллатни бир ва бор қиладиган асосий омиллар эди<sup>5</sup>.

## 2. Жади́дчи́лик ва ижтимоий-сиёсий ҳаракатчилик.

Жади́дчи́лик, шунчаки бир маърифий, маданий-оқартув ҳаракатиғина эмас эди. Буни совет сиёсатчилари яхши билар эдилар. Шунчаки ҳаракат бўлганида улар қатагон қилинмас эдилар. Уларга «халқ душмани», «Ватан ҳоини» деган таъқиқлар ёпиштирилмас эди. Дарвоқе, «хаккониёлик» даъво қилиб қолган тарихчиларимизда ҳам буни пайқаш кийин эмас. А. В. Пяковский ёзади: «Шу вақтдан (1905—1917-йиллар кўзда тутилмоқда — Б.Қ.) эътиборан Туркистонда «жади́дчи́лик» деб танилган буржуа-либерал, миллатчилик ҳаракати кенг ёйила бошлади ва усули жади́д мактаблари очиш ва тарғиб этиш, маданиятпарварлик сингари дастлабки тор доирасидан чиқиб, аниқ кўзга ташланиб турувчи сиёсий аҳамият касб этди»<sup>6</sup>. Дарҳақиқат, жади́дчи́лик сиёсий ҳаракатлар билан боғланмаслиғи мумкин эмас эди. Масалани яхшироқ

<sup>4</sup> Беғали Қосимов «Миллий уйғониш» Т, «Шарқ» 2000 й, 22 бет.

<sup>5</sup> Беғали Қосимов «Миллий уйғониш» Т, «Шарқ» 2000 й, 25 бет.

<sup>6</sup> Пяковский А. В. Революция 1905—1907 годов в Туркестане, М., 1958. 543-6. Қаранг: Беғали Қосимов «Миллий уйғониш» Т, «Шарқ» 2000 й, 25 бет.

тушуниб олиш учун унинг тарихига яна бир бор кўз ташлаш эҳтиёжи туғилади. Умуман, Русия истилосидан сўнг ўлкада кўплаб халк ғалаёнлари юз берди. Уларнинг аксарияти мустаккллик йўлидаги уринишлар эди. Бирок ташкилий жихати ночор бўлиб, кўпинча диний мотивда кечди. Умуман, ўз кўлами ва окибатлари билан бутун Туркистонни ларзага солган бу ҳаракат ва унинг адабиётдаги талкини тарихчиларимиз ҳамда адабиётшуносларимиз ҳамкорлигида ўрганилиши зарур бўлган масалалардан. Аср бошидаги воқеалар, рус-япон урушидаги мағлубият Русияни бухронга олиб келди. Ички миллий низолар, норозиликлар кучая бошлади. Лекин тобе миллатлар ўз ҳақ-хуқуклари учун энди илгаригидай курашиш туғри эмаслигини англаб ета бошладилар. Туркистонда ҳам секин-аста уйғониш бошланди. Русияда, хусусан Кавказ, Волгабуйида яшовчи туркий миллатлар билан яқинлашишга, ҳамкорликка интилиш кучайди. Янги ғоялар кириб кела бошлади. Исломчилик (панисломизм), туркчилик (пантуркизм) шундайлардан эди. Бу ғоялар XIX асрнинг ўрталарида Усмонли давлатида пайдо бўлди. Дастлаб «усмончилик» ўртага кўйилди.

Маълум булишича, ўз даврида Н.И.Ильминский (1822—1891) каби шовинист туркологлар туфайли миссионерлик ўчоғи сифатида шуҳрат қозонган. Қозондаги Диний академия ректори хазрат Алексейдан 1908 йилнинг сўнгги ойларида Русия Ички ишлар вазирлигига «Русия мусулмонлари орасида замонавий ҳаракатлар» мавзуида узун бир маълумотнома тушган ва унда мусулмонлар орасида панисломизм (таъкид бизники — *Б. К.*) деган бир нарсга ёйилаётганлиги айтилган. Ҳукумат шу муносабат билан ғайридинларнинг диний ишлари департаментида мусулмонлар ҳаракатини ўрганувчи алоҳида хайъат тузган. Бу С. Максудий ибораси билан айтганда, мусулмонлар миллий ҳаракатчилигига қарши тадбир ишлаб чиқиш комиссияси эди. Русия мусулмонлари орасида мактаблар очилаётганлиги, газета-журналлар чиқа бошлагани «панисломизм» деб кўйилган айбнинг бош далили сифатида келтирилган эди.<sup>7</sup>

Садри Максудий 1912 йилда 3-Думанинг йиғилишларидан бирида яна бу масалага қайтади. «Вакт» (1912, № 955-сон)да босилган нуткидан парча келтирамиз: «...Такрор айтаман, афандилар, бизда далавлатга қарши ҳеч бир ҳаракат йўқ. Бизда фақат бир тилак бор: у ҳам булса, улуғ Русия империясининг қомил ҳуқуқли хур граждани бўлувни тилашдан иборатдир... уйлайманки, бизнинг миллий турмушимиз билан Рус давлати орасида бир-бирига ҳилоф келарлик иш йўқ. Биз ҳар вақт Русия давлатининг олға боровини, зўраювини тиловчи Русия граждани мамлакатимизнинг умумий ишларинда бирга юражакмиз. Лекин ўзимизнинг оила ва миллатимиз ичинда. Аслофамизнинг бизга мерос ва васият қилиб қолдирган муқаддас нарсаларини сақлагон ҳолда дунёда яшарга, асрлардан бери уюшқон миллий рухимиз

---

<sup>7</sup> Бегали Қосимов «Миллий уйғониш» Т, «Шарқ» 2000 й, 25 бет.

тилаган равишда дунёда яшарга бизга эрк беринг»<sup>8</sup>. Панисломизм айби билан салтанатдаги туркий халклар ҳуқуқларини чеклаш ва руслаштиришнинг кучайиб борганини пайкаш киин эмас.

### **3.Ташкилий курилишлар йўлида иттиҳод ва тараккий**

Туркчилик Туркияда муайян ташкилий курилишга ҳам эга эди. Жумладан, 1889 йил 21 майда «Иттиҳод ва тараккий» жамияти тузилди. Жамиятнинг Туркистон сиёсий-маданий ҳаётига ҳам сезиларли таъсири бўлган. Жамият яширин, инкилобий характерда бўлиб, Султон Абдулхамиднинг феодал мустабид сиёсатига қарши турган, Рарбда «Ёш турклар» деб ном олган таракдийпарвар миллиятчи ёшларни ўз атрофига уюштирган эди. Унингтартиб-низомида, иш усулида Оврупонинг таъсири сезилиб турарди.

#### **ИТТИФОКИ МУСЛИМИН**

Туркистонлиларнинг Русия ва Туркистон доирасидаги миллий уюшма ва ҳаракатларга иштироки масаласига қайтайлик. Дарвоқе, яқинда ёш исғеъдодли тарихчиларимиздан Р. Абдуллаевнинг «Ислом дунёсидаги ҳамкорлик жараёни ва Туркистон жадиidlари»<sup>9</sup> номли кизикарли мақоласи босилиб чикди. Русия кўл остидаги мусулмонларнинг аниқроғи, турк (ислом) халқининг ўзликни англаш, тил, дин, урф-удум асосида ўзаро яқинлашиш ва уларни муҳофаза қилиш учун биргаликда курашиш, пировард-оқибатда сиёсий мустақилликка эришиш йўлидаги XIX асрнинг 80-йилларида бошланган ҳаракатлари 1905 йил Русиядаги тарихий шарт-шароитлар билан амалий тус олди. Лекин Исмоилбек ва Алимардонбек маъкур йиғин «халқларнинг афкор ва маромларини, идрок ва даражотини мезона тортажак мажлиси ибтидоия» эканлиги, «социал демократик эмаслагини майдони мушоварая чиқармок муносиб хол кўрилмаслиги» сабабли уларга изн бермайдилар. Фақат икки кишига музокараларда қатнашмаслик шарти билан «сомиун» (тингловчи) сифатида пароходга чиқишга рухсат этилади. Вақиллар ҳар вилоят, шаҳардан 2-3 киши бўлиб улар орасида Абдурашид Иброҳимов, 2 кун олдин Франциядан етиб келган Юсуф Окчура қабил дунёга танилган кишилар бор эди. Туш вақти мажлис бошланади. Исмоилбек — раис, Алимардонбек билан Абусаудмирзо муовинлар қилиб сайландилар. Асосий масала «Русия мусулмонларининг ҳуқуқи сиёсий ва ижтимоий ҳуқуқларини... мудофаа этмак матлаби»ни кўзда тутувчи «Иттифоқи муслимин» жамияти таъсис этилади. Унинг тактикаси муҳокама қилиниб, «русларнинг энг аъло бир фирқаси-ла муттафакан» иш кўрмоғи мақсадга мувофиқ топилади. Ишни йўлга қўймок учун барча вилоят ва минтақаларда, шу жумладан, Туркистонда «Иттифоқи муслимин» шўъбаларини очишга

<sup>8</sup> Бегали Қосимов «Миллий уйғониш» Т, «Шарқ» 2000 й, 53 бет.

<sup>9</sup> Қаранг: китобда: Жадиdчилик: ислохот, янгилашиш, мустаққиллик ва таракқийёт учун кураш. Т. «Университет», 1999. 69—82-б

келишилиб, муносиб кишилар тайин этилади. «Иттифок»нинг низомини тузиш ва II Шуроий умматга такдим этиш Алимардонбек Тўпчибошевга топширилади. Лекин, афсуски, 1906 йилнинг 19-23 январиди Санкт-Петербургда тўпланган 11-съезд кўнгилдагидек ўтмади. Аввало, бу съезд ҳам норасмий, яширин ўтказилди. Иккинчидан, шошилиш чакирилганлиги панд берди. Етарли шароит бўлмади, энг ёмони игвогарлар кириб қолди, съезд йўналишини бўйлаб эришдилар. «Таржимон»нинг ёзишига қараганда, съездга 108 вакил қатнашган. Мажлис митингга айланади. Уни бошқараётган Исмоилбек социалистлар хуружини кўриб, раёсатни тарқ этади ва мажлистан чиқиб кетади. Низом «муваққат»лигича қолади<sup>10</sup>.

Шунинг ўзи ҳам муҳим эди. Чунинчи, 23 бандлик низомда Россияда яшовчи мусулмонлар жойлашиш ўринлари, қавмий хусусиятлари жихатидан 16 туманга бўлиб чиқилган, ҳар бирининг маҳказида кенгашлар тузилиб, уларнинг аъзолари умумий йиғилишларда сайланган вакиллардан ташкил топар эди<sup>11</sup>. Буни Бехбудий ҳам тасдиқлайди: «Ушбу йил (1906 йил кўзда тутилади — Б. К.) аввалида, — деб ёзган у «Хайрул умури авсатухо» мақолисида, — Питрбургда ғайрирасмий яна бир мажлис-съезд ясаб, қарорнома нашр этдилар»<sup>12</sup>. 11-съезд 1906 йилнинг 16 августиди Нижний Новгородда тўпланиб, 5 кун давом этди. Олдинги ҳар иккисидан фарқли ўлароқ мажлисга икки кун қолганда Ички ишлар вазирлигидан рухсат олишга муваффақ бўлди. Лекин бу йиғин, ҳам «осойишта» ўтмади. Тўғрироғи, ўтар-ўтмас, ДавлатДумасидаги мусулмон фракциясига қор расмий матбуоти ҳужум бошлади. Ҳужумнинг мусулмон фракциясига қаратилгани сабаби шунда эдики, олдинги ҳар икки анжуман сингари буни ҳам Думадаги Мусулмон фракцияси вакиллари, аниқроғи, Исмоилбек Гаспринский, Алимардонбек Тўпчибошев, Абдурашид Иброҳимов, Садрӣ Мақсудийлар уюштирган эдилар.

Маҳказий қўмита аъзолари партиянинг янги тайёрланган 75 моддалик дастурини муҳокама этдилар. Иккинчидан, съезд Россиядаги барча мусулмонларнинг миллий-маиший ҳаётларига оид қарорлар қабул қилинди. Хусусан, мактаб-мадрасалар таълимини мувофиқлаштиришни кўзда тутувчи 23 моддалик қоят муҳим бир дастурни тасдиқлади. Унда барча ибтидоий (бошланғич) ва рушдий (ўрта) мактабларда «таълим она тилида бўлади» (3-модда), «8 ёшдан 15 ёшгача бўлган барча болаларнинг ўқиши мажбурий» деб ёзилган эди. Диний идораларга имомларга ажрномалар юбориш топширилди, қози-муфтилар бу ишни лозим даражада назорат қилмасалар,

---

<sup>10</sup> Жади́дчи́лик: ислоҳот, янгиланиш, мустаққиллик ва тараққиёт учун қураш. Т. «Университет», 1999. 71-б

<sup>11</sup> М.Бехбудий. Танланган асарлар. 2-нашри, Т., 1999, 149-б.

<sup>12</sup> М.Бехбудий. Танланган асарлар. 2-нашри, Т., 1999, 149-б.

ишдан олишгача жазо кўллашга қарор қилинди<sup>13</sup>. Шунингдек, «қарорда ўқиш ва таътил муддатлари, барча мактабларнинг дастурларини бир-бирига яқинлаштириш, уларни тузиш ва муҳофаза қилиш учун 1907 йилнинг майида буладур. Бу партия 31 кишини аъзои марказия сайлаб, уларга Боди кубодаги (Боку кўзда тутилмоқда) Алимардонбек Тўпчибошев жанобларини сарнишин ва Козондаги Юсуф Афанди Окчурин жанобларини мустафоз сайлабдурлар...» Р. Абдуллаев 15 та деб келтиради<sup>14</sup> «Таржимои» газетасида «Мусулмонлар иттифоқи»нинг идораи марказна сайланмиш кишиларнинг асосийси» сифатида 15 кишининг рўйхати берилган. Булар Абдурашид Иброҳимов (Петербург), Юсуф Окчурин (Козон), Саидгарай Алкин (Козон). Исмоилбек Гаспринский (Бокчасарой). Алимардонбек Тўпчибошев (Боку). Мулло Абдулла Апанаев (Козон). Олимжон ал-Барудий (Козон), Садриддин Максудов (Козон). Хайдармирзо Сиртлонов (Уфа), Мусо Бегнев (Петербург). Абдулла Неъматуллин Бубий (Вятки), Ходи Максудий (Козон), Мустафо Давидович (Бокчасарой). Кушчи Рулов (Козок-киргиз дала пилоти), Салимгарой Жонтурин (Уфа)<sup>15</sup>, «Сайлаимиш кишиларнинг асосийси» дейилишига Қараганда яна қўшилган таркибда Туркистондан бирор киши йўқлиги ҳам бундан кўрсатиб турибди. Бехбудий юқоридаги мақолада ёзади: «Бу 31 нафар аъзоларина Русиядаги ахли мусулмонлардан бир неча аъзо интихоб қилиб олмакка қарор бермишлар. Аммо бу бодаги жароид ва тасдиқатга қараганда бизни Туркистондан бир нафар аъзо интихоб қилмакка қарор бермишлар. - Лекин 6 миллионлик Туркистон мусулмонларидан бир аъзо оздур. Беш обустдан 30 нафар, ҳам Бухоро ва Хева ва Туркистони Чинийдаги мусулмонлардан биртадан аъзо олмак лозимдур. Бу қомитет ва аъзолар вақт-бевақт жамланиб, диний ва илмий маорифи тўғрисида машварат қилиб. мусулмонларни илман ва молан, динан тараний ва таълимларига хизмат қиладурлар...»<sup>16</sup>

«Иттифок,и муслимин»нинг бунёд бўлиши ва ушбу йўлдаги ҳаракатлардан эди. Бехбудийнинг яқинда Исмоилбек Гаспринский архивдан топилиб, таниқди тадқиқотчи Темирхужа томонидан факсимел нусхаси ва изоҳлар билан Голландияда нашр этилган «Туркистон мухторияти лойиҳаси»<sup>17</sup> бунга яна бир қарра ишонтиради. Бехбудий 1907 йилда ёзиб, «Иттифоқи муслимин» муҳофазасига тақдим этган ушбу лойиҳада жуда катта журъат ва жасорат билан Туркистоннинг ижтимоий, сиёсий, маданий ҳолини — давлат

<sup>13</sup> Бехбудий. Таълиқланган асарлар. 2-нашри. Т., 1999 йил, 149-бет.

<sup>14</sup> Жадиқчилик: ислоҳот, янгилашни, муваққиллик ва таракқиёт учун кураш. Т. «Университет», 1999. 72-6

<sup>15</sup> Бегали Қосимов «Миллий уйғониш» Т, «Шарқ» 2000 й, 53 бет. («Таржимон» г.. 1906 й., 4 сентябр, 99-сон).

<sup>16</sup> М.Бехбудий. Танланган асарлар. 2-нашри, Т., 1999, 149-6.

<sup>17</sup> Қаранг: Туркистонда янгилик ҳаракатлари ва ихтилоллар (1900—1924). Нашрга тайёрловчи Темирхужа. Шарлем (Голландия). 2001 йил. 436-447-бетлар.



идораси дастури тузиб берилган эдики, у ҳақда тарихчи ва ҳуқуқиуносларимиз ўз фикрларини билдирадилар.

#### **4.Жадидлар ва уларнинг давлат думасидаги сиёсий фаолияти.**

Миллатдошларимиз расмий ташкилотлардан ҳам фойдаландилар. Афсуски, пантуркизм, панисломизм андиша си туфайли Давлат Думасидаги мусулмон фраксияси ва унинг фаолияти ўрганилган эмас. Машхур 1905 йил 17 октябр Манифеста Русия таркибидаги ғайрирус миллатларга ҳам тенглик, виждон, матбуот эркинлиги эълон килди. Илк ўзгаришлардан бири халқ орасидан вакиллар сайлаш йўли билан тузиладиган юқори ҳокимият органи Давлат Думасининг ташкил топиши бўлди. 1905йилнинг 11 декабрида сайлов қонуни чиқди. 1906 йил 27 апрелида I Давлат Дума иш бошлади. Дума депутатлари орасида мусулмонлар ҳам бор эди. Уларнинг адади, албатта, жуда оз эди. Мусулмонлар яшайдиган жойлардан ҳам кўпроқруслар олинар эди. Бу расман бекитилмас ҳам эди. Масалан, Туркистондаги 5 млн. мусулмондан 6 депутат бўлгани ҳолда, 700 минг русдан 7 киши Давлат Думасига депутат қилиб сайлангани ўлка ҳукуматининг расмий газети «Туркистон вилояти газети»нинг 1907 йил сонларида бир меҳна марта ёзиб чиқилган эди.

Лекин мусулмон депутатлар I Думадаёқ, ўз фраксияларини ташкил қилган эдилар. Фраксиянинг ташкил топишида «Иттифоқи муслимин»нинг роли катта бўлди. Думага сайланган мусулмон депутатларинингаксарияти «Иттифоқи муслимин»нинг Марказий Комитета аъзолари эдилар. Мусулмон фраксиясининг раҳбарлари бошда Мухаммад Тевкилов — раис, Садрӣ Максудий — котиб (охирги Думада котиб — Мустафо Чукаев) бўлганлари маълум. Давлат Думаси шунчаки, хўжакурсинга эди, албатта. Чор ҳукумати гап русларга нисбатан буюк рус миллатчилиги сиёсатини оғишмай амалга оширарди. Шунга қарамадан, Дума миллатнингўз дардларини айтиб олиши учун бир минбар бўлди. Аҳмад Заки Валидий II Давлат Думаси аъзоларидан туркистонлик ўқ қишининг номини тилга олади. Булар: Абдужалил ўғли Тошпулат<sup>18</sup>, Маҳмуджон ўғли Солиҳжон, Абдулвоҳид қори. Тошкентдан, дин вакиллари. 1908 йилда Тулада сурғида пайтда Л. Н.Толстой билан ўқрашган ва 1910 йилда унинг дафн маросиминда қатнашган. Шоир Боис Қорпёв (Олтон<sup>19</sup>)нинг отаси бор эди.

Мусулмонлар фраксияси аъзоларининг 30 га яқин бўлган. Илк икки Дума орасида Марказий Русия ва Сибир мусулмонлари қизғинроқ фаолият кўрсатдилар ва «мухторият» фикрини қўтариб чиқдилар. Бу қояни илғари сурганлар Дума аъзолари қозоқ султонлари наслидан Саидгарой Султон Жонтурин, бошқирд адвокати Алиаскар Султонов ҳамда депутат бўлмасида,

---

<sup>18</sup> Самарқандлик савдогар, бир оз русча билган.

<sup>19</sup> Қаранг: Сирожиддин Аҳмад. Ҳақ йўлида сафарбар сиймо, «Тафаккур» ж., 2002 й., 2-сон, 56—61-бетлар).

бутун Русия яхши танийдиган Сибир ўзбекларидан Кози Абдурашид эди. Абдурашид кози шу йиллари «Автономия» номи билан бир рисола ҳам чоп эттирган<sup>20</sup>. Темурхужа чоп эттирган Бехбудий дастури бу масаланинг туркистонлилар томонидан ҳам кизгин муҳокама қилинганини кўрсатади.

## 5. Жаҳидларнинг маҳаллий жамиятлари ва уюшмалари.

Абдулла Авлониининг таржимаи ҳолига эътибор қилинса, унинг 1904 йиллардан қандайдир уюшмаларда иштирок этганлиги маълум бўлади. «1904 йилдан жаҳидчилар тўдасида ишлай бошладим, — деб ёзади у — ... ўз орамиздан муллаларга қарши уюшмамиз ҳам вужудга чиқди... рус-япон уруши чиқиб, бизнинг ҳам кўзимиз очилди...»<sup>21</sup>

Жаҳидлар социализм ғояларидан беҳабар эдилар ёхуд уни кўр-кўрона рад этадилар дейиш мумкин эмас. Исмоилбекнинг 1885 йилда Туркияда чоп этилган «Оврупо маданиятига бир назари мувозана (бетарафона назар)»<sup>2</sup> номли рисоласи, айниқса, «Таржимон» газетасининг 1906 йилда июн-июл ойларида босилиб чиққан «Мазҳаби иштирокиюн» («Социализм таълимоти») туркум мақолалари бунга далил.

Фан-техникаси билан дунёни хайратга солган капиталистик Оврупони ҳам, жаннат ваъда этувчи социалистик Оврупони ҳам рад этади. Хар иккисида ҳам ахлоқсизлик кўради. Буни атрофлича асослайди. Муаллифнинг фикрлаш мантиги қуйидагича: XIX аср Оврупо маданияти қадим Рим маданияти устига қурилган, унинг бевосита давомидир. Рим маданияти эса ғайри ахлоқийлиги сабабли қўлаган эди. Уларнинг ўрнига келган «капиталист»-чи? Бу ҳақда М. Бехбудий фикрлари қуйидагича, Масалан, «Туркистон обод бўлди. Илгари бой кам эди, миллионер йўқ эди...» дейдилар. 6 млн туркистонли орасида 3 миллионер бор. Уларни ҳам миллионер деб булармикин?! Катта иморатлар ҳаммаси яҳудийларники, овруполиларники. Туркистонлилар синмокда... вақфлар кетган, мадрасалар хароб... Келажаги йўқ.

«Русия мамлакатига мундин беҳроқ хизб йўқдур» деб билади Бехбудий Социал-демократ, социал-революционер («иштирокиюни инқилобийюн»). Хар иккисининг ўз олдига қўйган асосий мақсади мавжуд «барча қонун, мулкيات қоидаларини бутун бузуб, мол ва ерларни ҳамма ҳалойик ўртасига муштарак қилмок», «бойлик ва қамбағалликни йўқ қилиб, дунё моли роҳатидан ҳаммани баробар қўйдалантирмок...» Муаллиф фикрича, аввало, бунга давр, мавжуд шароит имкон бермайди. Тўғри, у мазкур ғоя амалга ошириш мумкин эмас, чунки у ғайриилмийдир, ғайриахлоқийдир, бинобарин, ғайриинсонийдир, деб айтолмайди, ҳамонки дунё қўтилмаган ишлар билан тўда экан, бу ҳам амалга ошириб қолиши мумкин-ку деган ҳавотир қўнглининг бир четида туради. Шунга қарамадан, уни «халлий» деб баҳолайди ва «бу тоифага қўшилмок биз

<sup>20</sup> Бу ҳақда қаранг: Аҳмад Заки Валидий Туғон. Бугунги турк эли. 352-бет.

мусулмонлар учун нихоятда зарарлиқдур», «пруграмлари..., оила бобидаги фикрлари ҳам асло-асло туғри келмайур...» деб хулоса чиқаради. «Русия мусулмонлари иттифоқи» муаллиф таъкидлашича, «партия суратига киргонига бир йил булган», бинобарин янги партия. У илман, молан, динан мусулмонларнинг тараккий ва таолийларига хизмат қиладур». Сиёсатан эса, бирор партияга қўшилиб иш қўради. Ва у, эҳтимолки, кадетлар партиясидир.

Бехбудий, миллат орасида чуқур томир отган «ғараз, нафсоний, ҳасад, баҳс ва мунозараи шахсияларни тарк этмок»ка, «шу маслак ва шу жамиятга тобеъ ва ходим булмок»ка чақиради. Дин ва давлатга, Ватан ва Миллатга хизмат этмокни шараф ҳисоблайди. 1917 йилда эса, биз Абдурауф Фитратнинг Октябр воқеаси муносабати билан, «Русияда янги бир бало бош қўтарди. Большевик балоси!...» деган кескин фикрини биламиз. Сунг 1919 йилда «коммунист» Абдулла Авлоний бутун Туркистонни «фано ва аянч хол»га солган, «хар ерда иш бошинда ўлтурғон», «ўзлари ошалаб, биз мусулмонларга ялатув» билангина кифояланган «рус товаришларимиз» ҳақида ездилар... уларни икескин қоралайди. Хуллас, жаҳидларнинг маърифатпарвар зиёлилари, фидоийлари миллатни илмли, сиёсий сергак бўлишга, миллий жихатдан уйғонишга қоралайди.

### Хулоса

Жаҳидчилик ғоялари эрта баҳорнинг шиддатли шамоллари сингари пупанак босиб, билжираб кетган ўрта асрчилик турмушини энг пастки катламларигача очиб ташлади. Момагулдирак бўлиб, миллат ва Ватаннинг ҳаёт-мамот масаласи кун тартибига қўйилгани ҳақида бонг урди. Обираҳмат бўлиб, она Туркистон кўксидаги маориф, матбуот, театр нихолларига ҳаёт бахш этди. Бу ғояларнинг асосида миллий уйғониш, миллий мустақиллик учун кураш ётарди. Жаҳидчиликнинг моҳиятини миллат ва Ватанни англашдан улар манфаати учун курашишгача булган ҳаяжонли жараён ташкил қилди. Айни пайтда, бу ҳаракат миллатни ҳам тарбиялаб борди. Уни ўз бошига ёғилган ҳар бир офатни тақдир деб таъбир этишдан таҳлил қилиб, қорасини излай олиш даражасигача қўтарди. Хусусан, жаҳидларимиз миллатнинг яшамоғи, тараккий топиши учун, биринчи навбатда, озод, мустақил бўлмоғи, лозимлигини англаб етдилар ва кенг халқни уйғотишга <sup>1</sup> алоҳида эътибор бердилар. Жаҳидларимиз сиёсий ишлар — ҳақ-ҳуқуқ, миллий давлат, ҳокимият масалалари билан мунтазам шуғулландилар. Айни пайтда, мактаб-маориф ислох қилина бошлади. Миллий матбуот йўлга қўйилди. Театр пайдо бўлди. Янги адабиёт шаклланди, бир сўз билан айтганда, янги тафаккур майдонга чиқди. Бу ҳол, шубҳасиз, миллатнинг кеинги 3—4 асрлик тарихий таракқиётида мисли қўрилмаган ҳол эди. Унинг ҳаётида узок, турғунликдан кейин янги босқич бошланишига далолат эди. Жаҳидчиликнинг моҳияти шунда.

Ўзбекистон мустақиллиги шароитида Туркистон Жаҳидчилик ҳаракати тарихи ўта долзарб илмий аҳамият касб этади. Бинобарин, муҳтарам

Президентимиз И. Каримов таъкидлаганларидек, “ модомики, ўз тарихини билган, ундан рухий кувват оладиган халкни енгиб бўлмас экан, биз хакконий тарихимизни тиклашимиз, халкимизни, миллатимизни ана шу тарих билан куроллантиришимиз зарур. Тарих билан куроллантириш, яна бир бор куроллантириш зарур.”<sup>22</sup> Шунинг билан бирга “Ватанимиз мустакиллининг маънавий асосларини мустахкамлаш, миллий кадриятларимизни асраб-авайлаш, юртдошларимизни ислом дини ва фалсафаси, азиз-авлиёларимизнинг ибратли ҳаёти, кутлуғ кадамжоларига нисбатан хурмат эҳтироми”<sup>23</sup> туйғуларини шакллантиришда аҳамияти катта.

Туркистон Жадиदчилик ҳаракатидаги масаларалар ҳозирги кунга қадар тарихий ворисийлик ва анъанавийлик асосида конунчилигимизда ўз аксини топган. Демакки, бу таълимотдаги фикхий-ҳукукий муносабатларни ўрганиш замон талаби. Зеро, мазкур таълимот миллий кадриятларимиз, анъана ва урф-одатларимизни асраб-авайлаш, халкимиз, айникса, ёш авлод калби ва онгига она юртга муҳаббат, истиклолга садоқат туйғуларини чуқур сингдириш масаласида<sup>24</sup> долзарб аҳамият касб этади. Уларда умумиллий ва умумбашарий кадриятларга нисбатан хурмат ҳиссини шакллантиришда юқасак аҳамият касб этади.

---

<sup>22</sup> И Каримов. “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” Т., “Шарқ”, 1998 йил, 24 бет.

### Фойдаланилган адабиётлар ва манбалар:

1. И. Каримов “Тарихий хотирасиз келажак йўк” Т. “Шарк” 1998 й.
2. А. Иброхимов, Х. Султонов, Н. Жўраев “Ватан туйғуси” Т. “Ўзбекистон” 1996 йил.
3. К. Ражабов, М. Хайдаров “Туркистон тарихи” Т. “Университет” 2002 йил.
4. Р. Шамсутдинов, Ш. Каримов “Ватан тарихи” Иккинчи китоб Т. “Шарк» 2003 йил.
5. А. Азизхўжаев “Давлатчилик ва маънавият” Т. “Шарк» 1997 йил.
6. Б.Эшов “Ўзбекистон тарихи” Т. “Университет” 1999 йил.
7. Сирожиддин Ахмад. Хак йўлида сафарбар сиймо, «Тафаккур» ж., 2002 й., 2-сон.
8. Жадидчилик: ислохот, янгиланиш, мустаккиллик ва тараккиёт учун кураш. Т. “Университет”, 1999.
9. Бегали Косимов «Миллий уйғониш» Т, “Шарк” 2000 й, 53 бет.
10. М.Бехбудний. Танланган асарлар. 2-нашри, Т., 1999, 149-6.